न्यायमीमांसादर्शनदिशा वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविचारः

प्रभातकुमारमण्डलः*

उपक्रमः

वेदः किं पौरुषेयः आहोस्विद् अपौरुषेयः इति महान् विषयः। तत्र तत्र शास्त्रेषु विचारितश्च। प्रथमं तावद् वेदो नाम कः यस्मिन् पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविचारः प्रवर्तितः। प्रसिद्धः श्लोकः–

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।
एनं विदन्ति वेदेन तस्मात् वेदस्य वेदता॥ इति।

एवञ्च प्रत्यक्षानुमाभ्याम् अनवगतोपायार्थबोधकः ग्रन्थः वेदः। भाष्यकाराः शंकराचार्याः अपि बृहदारण्यकभाष्ये— "सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः"[१] इत्याहुः। अयं च वेदः परमप्रमाणभूतः पूर्वोत्तरमीमांसयोः। प्रमाणान्तरापेक्षया अस्य प्राबल्यं च निरूपितं तत्र। स चायं वेदः किं स्वतः एव प्रमाणभूतः अथवा पुरुषविशेषकर्तृकत्वाद् इत्यत्रैव विवदन्ते विपश्चितः। तदत्र दार्शनिकश्रेष्ठान् वेदवाक्यमीमांसकान् मीमांसकान् सिद्धान्तीकृत्य तैः सह नैयायिकानां रुचिकरः वादः निरूप्यते।

नैयायिकः

पौरुषेयास्तावत् वेदाः अनित्याः, ईश्वरोक्तत्वात् च प्रमाणभूताः इति तर्करसिकाः। तथाहि आप्तवाक्यं शब्दः। वाक्यं पदसमूहः। स च द्विविधः लौकिकः वैदिकश्च। आप्तस्तु यथार्थवक्ता इति। स च लोके अनिश्चितः। तथाहि लोके कश्चन यथार्थं जानीयाद् ज्ञात्वा वदेदपि। अन्यस्तु न जानीयात्। कश्चित्तु ज्ञात्वापि न वदेत्। कश्चन अन्यथा वा वदेत्। अतः लौकिकं वाक्यं सर्वं प्रमाणं न भवति। आप्तोक्तमेव प्रमाणं भवति। वैदिकं तु वाक्यम् ईश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम्। सर्वज्ञत्वाद् ईश्वरस्य लौकिकेषु पुरुषेषु ये दोषाः सम्भवन्ति भ्रमप्रमादादयः ते ईश्वरे न सन्ति। अतः तदीयं वाक्यं सर्वं प्रमाणम्। स च वेदः शब्दरूपत्वाद् अनित्यः पौरुषेयश्च। वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वाद् भारतादिवाक्यवत् इत्याद्यनुमानमपि पौरुषेयतामेव समर्थयति तस्य। अनित्यत्वं च क्षणिकत्वम्। (क्षणिकत्वं नाम तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्।)

मीमांसकः

अपौरुषेयाः हि वेदाः नित्याश्च इति मीमांसकाः। अपौरुषेयत्वे च श्रुतीनां – वेदः अपौरुषेयः सम्प्रदायाविच्छेदे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वाद् इति अनुमानं प्रमाणम्। अयमाशयः यत्र ग्रन्थस्य आदौ अन्ते मध्ये च, नाम अवान्तरप्रकरणान्ते वा ग्रन्थकर्ता स्वनामोल्लेखं कृतवान्

---

* शोधच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

१ बृहदारण्यकोपनिषत्संबन्धभाष्यम्।

dīpaśikhā/v7/2024/Provat Kumar Mondal/pp. 14-18

तत्र पौरुषेयत्वे न कश्चिद् विरोधः। यथा अन्नंभट्टप्रभृतिभिः विरचितेषु तर्कसंग्रहादिषु। यत्र च ग्रन्थे कुत्रापि रचयित्रा स्वनामोल्लेखः न विहितः तत्र भवति सन्देहः। तत्रापि यत्र ग्रन्तकर्तारमारभ्य सम्प्रदायाविच्छेदेन स्मर्यते कर्ता तेषु न सन्देहः। यथा पाणिनिप्रभृतिभिः विरचितेषु अष्टाध्यायीप्रभृतिषु। परन्तु सम्प्रदायाविच्छेदेऽपि कर्ता न स्मर्यते चेद् अवश्यं कर्तुः अभावः एव तत्र कारणं स्यात्। वेदस्य च सम्प्रदायाविच्छेदेऽपि कर्तुः अस्मरणाद् अपौरुषेयता स्वतः सिद्धा। न च अनादरवशाद् न स्मर्यते कर्ता इति वाच्यं यस्य वेदस्य अक्षरशोऽपि विस्मरणं न स्याद् इति धिया यैः महर्षिभिः पदक्रमादयः पाठाः व्यवस्थापिताः तेषां सति वेदकर्तरि अनादरः नैव भवितुं युक्तः। सति तस्मिन् तत्प्रत्ययेन खलु तदा सर्वेषां वेदानर्थानुष्ठानं फलसाधनत्वस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात्। अतः कथम् अर्वाचीनैः असौ विस्मर्येत। तस्मात् कर्तुः अभावमेव अत्र कारणं मन्यामहे।

नैयायिकः

नैषः पक्षो युक्तः असिद्धत्वाद् हेतोः अपौरुषेयत्वसाधकस्य। तथाहि किमिदम् अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं नाम। किम् अस्मरणगोचरकर्तृकता सा अथवा अप्रमीयमाणकर्तृकता। अयमाशयः वेदकर्ता किं स्मृतेः अविषयः अथवा प्रमायाः अविषयः। तत्र अप्रमीयमाणकर्तृकत्वमिति वक्तुं न शक्यते। परमेश्वरविषयप्रमायाः सत्त्वात्। तथाहि श्रुतयः –

१) “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः।” (बृहदारण्यकोपनिषत् २.८.१०)

२) “तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत।” (तैत्तिरीयारण्यकम् २.१२)

३) “तस्मात्तपस्तेपानात्त्रयो वेदाः अजायन्त।” (बृहदारण्यकोपनिषत् १.२.५) इत्याद्याः।

यदि च अस्मरणगोचरकर्तृकत्वम् अस्मर्यमाणकर्तृकत्वम् इति ब्रूयाः तदा प्रश्नः किम् एकेन न स्मर्यते सः उत सर्वैः। नाद्यः यो धर्मशीलो जीतमानरोष इत्याद्यासु मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात्। नापि द्वितीयः। सर्वे एव न स्मरन्ति वेदकर्तारम् इति सर्वज्ञाद् अन्यः कथं जानीयात्। अतः हेतुः असिद्धः। अलं तेन च अपौरुषेयत्वसाधने।

मीमांसकः

इदमत्र भवाद्भिः उच्यतां किमिदं पौरुषेयत्वं नामेति। तत् किं पुरुषाद् उत्पन्नत्वमात्रम् अर्थात् पुरुषोच्चारणविषयत्वं यथा अस्मदादिभिः अहरहः उच्चार्यमाणस्य वेदस्य। अथवा प्रमाणान्तरेण अर्थम् उपलभ्य तत्प्रकाशनाय रचितत्वं वा। प्रथमे न विप्रतिपत्तिः। तादृशपौरुषेयत्वस्वीकारेऽपि पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन अस्मदभिमतापौरुषेयत्वस्वीकारे न कश्चिद् दोषः। अपरपक्षे च किम् अनुमानेन तत्र अर्थोपलब्धिः अथवा आगमबलात्। उभयथापि न सम्भवति। यतो हि प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं हि वाक्यं वेदवाक्यम्। तत् प्रमाणान्तरगोचरार्थकम् इति साध्यमाने मम माता वन्ध्या इतिवद् वदतो व्याघातः। अथ भवदुक्तानुमानेन वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् कालिदासवाक्यवद् इत्यनेन सत्प्रतिपक्षः। नैष दोषः भवदुक्तानुमानस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्काभावाद् जन्यज्ञानमूलत्वेन

सोपाधिकत्वात् च। यानि च वेदपौरुषेयत्वसाधकानि श्रुतिवाक्यानि उदाहृतानि तेषामपि अर्थवादत्वाद् न कश्चिद्दोषः।

नैयायिकः

किञ्च वेदे वनस्पतयः सत्रमासते सर्पाः सत्रमासते इति वनस्पतीनां सर्पाणां च सत्रानुष्ठानवर्णनमुपलभ्यते। प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धश्च स अर्थः। अतः उन्मत्तबालतुल्यं वेदवाक्यमिति भ्रमप्रमादादिदोषाः वेदेऽपि सन्ति इति तेषां पौरुषेयत्वम्। किञ्च काठककलापतैत्तिरीयादिसमाख्याः अपि वेदपौरुषेयत्वं प्रमापयन्ति। अयुक्ता च समाख्यायाः प्रवचननिमित्तता। प्रवचनस्य अनेकपुरुषसाधारणत्वात् काठकादिविशेषणायोगात्। कर्तृत्वे तु एक एव कर्ता इति युक्तं विशेषणम्। तथाहि वाक्ये किं कर्तृत्वं पुंसः इति चेद् यस्तावत् स्वतन्त्रः सन् पदानि वाक्यत्वेन रचयति स एव खलु कर्ता भवति। स्वातन्त्र्यं च एकस्यैव इति युक्तं विशेषणम्। यस्तु अनेन यथोच्चारितं तथैव अहमपि उच्चारयामि इति उच्चारयति नूनं न स कर्ता भवति। तथाभूतोच्चारणं नैकेषां सम्भवति इति विशेषणानुपपत्तिः। तस्मात् कर्तृनिमित्ता एव समाख्या अवगन्तव्या तत्र तत्र। अथ तेषां कठकलापादीनां सर्वज्ञत्वविशयः तदा ईश्वरः एव तत्कर्ता इति अङ्गीक्रियताम्। न च परमेश्वरस्य वेदकर्तृत्वे तस्य ताल्वादिस्थानाभावेन वर्णोच्चारणासम्भवात् कथं तदुच्चारणविषयत्वं वेदस्य इति वाच्यं स्वभावतः अशरीरस्यापि तस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहधारणस्य वक्तुं शक्यत्वात्।

मीमांसकः

न तावत् काठककलापादिसमाख्यावशात् पौरुषेयत्वं वेदस्य। अध्ययनसम्प्रदाय-प्रवर्तकविषयत्वेन तासाम् उपपत्तेः। अर्थाद् यद्यपि सा सा शाखा कठादिभिः न विरचिता तथापि तासाम् अध्ययनसम्प्रदायकर्तृत्वेन तासु कठादिकर्तृत्वम् उपचर्यते। प्रवचने एव अतिशययोगेन असाधारण्यं कठादीनां सम्भवति इति न विशेषणानुपपत्तिः। किञ्च यद् उक्तम् ईश्वरस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहधारणमिति तदापि देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्रहणोपायाभावाद् अतीन्द्रियार्थदर्शनं न सम्भवति परमेश्वरस्य। न च ईश्वरस्य चक्षुरादिकमेव तथा प्रतीतिं जनयेत्। दृष्टानुसारेणैव कल्पना इति न्यायात्। तथाहि लोके यः यत्सामर्थ्यविशिष्टो दृष्टः स स्वविषयान् अतिक्रम्य एव दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ कारणं भवेद्, न तु स्वविषयातिक्रमणे। न हि कदाचिदपि रूपं श्रोत्रेण गृह्यते। तथाह्युक्तम्–

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता॥[२] इति।

अपि च ये तावत् पौरुषेयतां मन्यन्ते वेदस्य तेऽपि परम्परया तत्र कर्तृविशेषं स्मर्तुं न शक्नुवन्ति खलु। सर्वे स्वाभिमतमेव कर्तारं निक्षिपन्ति तत्र। तथाहि केचन ईश्वरः तत्कर्ता इति वदन्ति अन्ये हिरण्यगर्भं तत्कर्तृत्वेन मन्यन्ते अपरे च प्रजापतिम्। नैवंविधो विवादः परम्परया स्मर्यमाणेषु पाणिनिप्रभृतिकर्तृषु उपलभ्यते। तस्मान्न ईश्वरादिकृतो वेदः। यच्चोक्तं वनस्पतिसर्पादीनां सत्रानुष्ठानवर्णनाद् वेदस्य उन्मत्तवाक्यतुल्यता ततश्च पौरुषेयता इति

[२] सर्वदर्शनसंग्रहः, जैमिनिदर्शनम्, पुटम् २७४

तदप्यसद्, वनस्पतयः सत्रमासते इत्यादिश्रुतीनाम् च अर्थवादपरत्वात्। अचेतनाः वनस्पतयः अपि सत्रमासते किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति स्तुतिपरा एव ताः।

नैयायिकः

स्यादेतदेवम् अनित्यत्वात् खलु शब्दानां पौरुषेयत्वं स्याद् वेदस्य। शब्दानाम् अनित्यत्वेन शब्दराशिसमूहस्य वेदस्यापि अनित्यतापातात्। अनित्याश्च शब्दाः उत्पत्तिविनाशशालित्वाद् घटवत् इति। शब्दस्य च उत्पत्तिविनाशौ प्रत्यक्षसिद्धौ। उत्पन्नः शब्दः निवृत्तः कोलाहलः इति। न च निवृत्तः कोलाहलः इत्यत्र शब्दप्रध्वंसाभावः न प्रतीयते अभावप्रत्यक्षे आश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वात्, प्रकृते तु आश्रयस्य आकाशस्य अप्रत्यक्षत्वाद् इति वाच्यं वायोरचाक्षुषत्वेऽपि तद्गतरूपाभावस्य चाक्षुषत्वदर्शनेन उक्तकार्यकारणभावस्य अग्रहणात्। अतः उत्पत्तिविनाशवत्त्वाद् अनित्यः एव शब्दः। इन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वादपि शब्दः चक्षूरूपवद् अनित्यः। न च सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलात् शब्दनित्यत्वम् आस्थेयम्। तस्याः जातिनिबन्धत्वात्। एवं तारत्वह्रस्वत्वविरुद्धधर्मवत्त्वाद् अपि ते अनित्याः। शब्दानां चानित्यत्वे स्वतः सिद्ध्यति वेदस्य पौरुषेयता।

मीमांसकः

सत्यम् आपातरमणीयमेतत्। नहि अनुमानबलात् शब्दस्य अनित्यता साधयितुं शक्या, सोऽयं गकारः इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसङ्गात्। न च समाहितमेव तत्र सामान्यनिबन्धना सा इति वाच्यं प्रत्यभिज्ञायाः समान्यनिबन्धत्वनियमाभावात्। तत्रैव प्रत्यभिज्ञा तन्निबन्धना गृह्येत यत्र बलवद्बाधकं व्यभिचारो वा वर्तते। बलवद्बाधकं च दृढतरप्रमाणेन व्यक्तिभेदनिश्चयः। व्यभिचारदर्शी यथा सोऽयं केश इति। नहि क्वचिद् लभ्यमानः व्यभिचारः नियमायते। तथाहि क्वचिद् व्यभिचारं दृष्ट्वा तेन नियमव्यभिचारम् अवगम्य तावता यत्र व्यभिचारो नास्ति तत्रापि व्यभिचारं कञ्चित् प्रकल्प्य दूषणम् अयुक्तं खलु। एवञ्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा हि ऐक्ये सत्येव भवति इति नियमः। क्वचिद् बाधे सति स त्यज्यते। गकारादिव्यक्तीनां प्रतिपुरुषं भेदोपलब्धिरपि अत्र न बलवद्बाधकायते तस्याः नादनिदानत्वात्। यच्चोक्तं तारत्व-ह्रस्वत्वविरुद्धधर्माध्यासात् तत्सिद्धिः। तत्र प्रष्टव्यं किं स विरुद्धधर्माध्यासः स्वाभाविकः अथवा प्रातीतिकः। स्वाभाविकश्चेत् असिद्धिः। अन्यथा चैत्रः दश गकारान् उदचारयद् इति प्रतीतिः स्याद् न तु दशकृत्वो गकारान् पठति इति। अथ प्रातीतिको विरुद्धधर्माध्यासः न तेन स्वाभाविकैक्यहानिः। न हि परोपाधिभेदेन स्वाभाविकम् ऐक्यं विहन्यते। अन्यथा घटाद्युपाधिभेदतः आकाशस्यापि स्वाभाविकः भेदः स्यात्। एवं सोऽयं गकारः इति प्रत्यभिज्ञा एव शब्दानित्यानुमानानि सर्वाणि बाधते। तदुक्तम्-

प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागर्ति निरवग्रहा।
अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते॥[३] इति।

नापि समीचीनम् उदयनमतम्। व्यञ्जकध्वनिरूपोपाधिगताः तारत्वमन्दत्वादिविरुद्धधर्माः यथा शब्दे वस्तुतः न सन्तोऽपि भासन्ते तथैव तद्गतौ उत्पत्तिविनाशौ अपि शब्दे भासेते इति

[३] सर्वदर्शनसंग्रहः, जैमिनिदर्शनम्, पुटम् २७७

उत्पन्नः शब्दः निवृत्तः कोलाहलः इति व्यवहारः सिद्ध्यति। यश्च इन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वलिङ्गेन अनित्यत्वं शब्दानाम् अनुमितं तद् असाधु, हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्। तथाहि मीमांसकाः वर्णात्मकस्य शब्दस्य द्रव्यत्वम् इच्छन्ति। एवं माध्वाः अपि। तथा च शब्दस्य गुणत्वाभावे कुतः इन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वम्। यदि च ध्वन्यात्मकः शब्दः तदापि सिद्धसाधनता अस्मन्मतेऽपि तस्य अनित्यत्वात्। किञ्चात्र अश्रावणत्वम् उपाधिः भवति। तथाहि यत्र अनित्यत्वं तत्र अश्रावणत्वं यथा घटे। यत्र इन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वं तत्र न अश्रावणत्वमिति नास्ति शब्दे व्यभिचारात्। सोपाधिकत्वात् च व्याप्यत्वासिद्धोऽयं हेतुः। नापि वा नित्यत्वे शब्दस्य व्यापकत्वात् सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः ध्वनिसंस्कृतस्य एव तस्य उपलम्भाङ्गीकारात्। अतः नित्यः शब्दः नित्यश्च वेदः अपौरुषेयश्च।

उपसंहारः

एवं वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविषये नैयायिकानां मीमांसकानां च रुचिकरः संवादः यथामति यथासंक्षेपं चात्र निरूपितः। तत्र इदम् अवधेयं, नात्यन्तं वेदस्य ईश्वरकारणत्वे विमतिपोषकाः मीमांसकाः अपि तु स्वातन्त्र्यपक्षे एव। तथाहि उक्तं कुमारिलभट्टपादैः - "यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता"[४] इति। तथा च इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः अलौकिकोपायानां प्रकाशकः वेदः मन्त्रब्राह्मणात्मकः अपौरुषेयः नित्यश्च इत्येष एव सिद्धान्तः मीमांसकानाम् इति शिवम्।

[४] श्लोकवार्तिकम् २८६